

Η ΜΥΣΤΗΡΙΑΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ  
ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΚΑΙ ΛΑΤΙΝΩΝ ΕΙΣ ΤΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ  
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΛΑΤΙΝΟΚΡΑΤΙΑΝ\*

Υ Π Ο

ΙΩΑΝΝΟΥ Φ. ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ, πτ. Θ., Φ.  
Διευθυντοῦ τοῦ Ἀρσακείου Γυμνασίου Πατρῶν

Μετὰ τὸν διαμελισμὸν τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ὑπὸ τῶν Σταυροφόρων<sup>1</sup>, ἡ ἀκολουθήσασα λατινικὴ κυριαρχία εἰς τὸν Ἑλλαδικὸν χῶρον, ἰδιαιτέρως δὲ εἰς τὰς νήσους τοῦ Ἰονίου, ὑπῆρξε περίοδος δεινῶν, ποικίλων καταπιέσεων καὶ ταπεινώσεων διὰ τοὺς ὀρθοδόξους, καθ' ὅσον οἱ ἐκ τῆς Δύσεως ἐπιδραμόντες κατακτηταί, μὲ τὴν ἀνοχὴν ἣ καὶ τὴν προτροπὴν πολλάκις τῆς ΡΚαθολικῆς Ἐκκλησίας, ὑπῆρξαν ἰδιαιτέρως ἐχθρικοὶ πρὸς αὐτούς· ὅπως δὲ ὅλος ὁ Ἑλληνισμὸς τοιουτοτρόπως καὶ οἱ Ἑπτανήσιοι «γιά πρώτη φορὰ μάθαιναν τοῦ θρησκευτικοῦ διωγμοῦ τῆ σημασίας», κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Wil. Miller<sup>2</sup>.

Εἰδικώτερον οἱ ἐκπρόσωποι τῆς ΡΚαθολικῆς Ἐκκλησίας, ἐπιδιώκοντες τὴν ὑποταγὴν τῶν ὀρθοδόξων Ἑλλήνων καὶ τὴν ἀφομοίωσιν αὐτῶν εἰς τὸ Λατινικὸν στοιχεῖον, διεξήγαγον συνεχεῖς ἀγῶνας, συνεπικουρούμενοι καὶ ὑπὸ τῶν ἡγεμόνων κατακτητῶν, προκειμένου νὰ καταστήσουν ὑποχείριον «εἰς τὰς ἑαυτῶν πλάνας τὴν ἀκραδάντως ἀνὰ τὴν Ἀνατολὴν τῇ πατροπαραδότῳ τῆς πίστεως Ὁρθοδοξίᾳ στοιχοῦσαν καθολικὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ»<sup>3</sup>. Ἀκόμη καὶ κατὰ τὰς περιπτώσεις ἐκείνας, κατὰ τὰς ὁποίας ἡ πολιτικὴ τῶν ἡγεμόνων κατακτητῶν ἔναντι τῶν ὀρθοδόξων Ἑπτανησίων παρουσιάζεται ἀμφίρροπος, διαλλακτικὴ ἢ ὀλιγώτερον φανατικὴ ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἄλλας

---

\* Ἀνακοίνωσις γενομένη εἰς τὸ Ε' Διεθνὲς Πανιώνιον Συνέδριον (Ἀργυστόλιον Κεφκλληνίας, 17-21 Μαΐου 1986).

1. Πρβλ. Α. Α. Vasiliev, Ἱστορία τῆς Βυζαντ. Αὐτοκρατορίας, μετάφρ. Δτ.-μοσθ. Σαβράμη, Ἀθήναι 1954, σελ. 625.

2. William Miller, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας στὴν Ἑλλάδα, μετάφρ. Ἀγγέλου Φουριώτη, Ἀθήνα 1960, σελ. 590.

3. Ἰωάν. Ν. Καρμίρη, Τὰ Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ Μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἐν Ἀθήναις 1953, τόμ. II, σελ. 933.

καθολικὰς δυνάμεις<sup>4</sup>, ἐν τούτοις καὶ ἡ πολιτικὴ τούτων ὑπῆρξε περισσότερον ἐπιφανειακὴ, καθ' ὅσον καὶ ἡ Βενετία «εἶχε συμφέρον νὰ κρατήσῃ τὸν ὀρθόδοξον κληρὸν ἐν ἧσσι μοίρα καὶ νὰ μὴ δώσῃ εἰς αὐτὸν ἰσχὺν δυνάμεως νὰ στραφῇ ἐνδεχομένως βραδύτερον κατ' αὐτῆς τῆς κυριάρχου»<sup>5</sup>, ἐνῶ παραλλήλως «ἔκοψε καὶ τίς γέφυρες τῶν ὑποδοῦλων χριστιανῶν μετὰ τὸ Ἑλληνικὸ Πατρι-αρχεῖο, ἐμποδίζοντας μετὰ αὐτὸ τὸν τρόπο κάθε ἐπιζήμια γιὰ τὴν ἀκεραιότητά της ἐπιρροή»<sup>6</sup>.

«Ὅ,τι ὅμως ἀποδεικνύει κατ' ἐξοχὴν τὰς προθέσεις τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν, «καταθλιβόντων διὰ παντοειδῶν αὐθαιρεσιῶν καὶ κακώσεων τοὺς Ὀρθοδόξους»<sup>7</sup>, εἶναι ἡ ἐπιβληθεῖσα ὑπ' αὐτῶν ἀναγκαστικὴ συμμετοχὴ τοῦ ὀρθοδόξου κληρικοῦ καὶ τοῦ λαοῦ εἰς ἐκκλησιαστικὰς τελετὰς καὶ τελετουργικὰς πράξεις «πρὸς μείζονα τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας μεγαλοπρέπεια καὶ μᾶλλον πρὸς ἕμμεσον ταπεινώσιν τῶν Ὀρθοδόξων»<sup>8</sup>. Πρόκειται περὶ μιᾶς πολιτικῆς ἀυποταγῆς, ἠθικοῦ καταναγκασμοῦ, ἐξευτελισμοῦ καὶ ταπεινώσεως τῶν Ἀνατολικῶν, τὴν ὁποίαν ἐπεδίωξαν καὶ ἐφήρμοσαν μετὰ ἐπιμονὴν οἱ Λατινεπίσκοποι τῶν Ἰονίων νήσων», κατὰ τὸν χαρακτηρισμὸν συγχρόνου ἑπτανησίου ἱστορικοῦ<sup>9</sup>.

Κατὰ τὰς μικτὰς αὐτὰς θρησκευτικὰς τελετὰς οἱ ὀρθόδοξοι Ἑπτανήσιοι κληρικοί, συνερχόμενοι εἰς τὸν αὐτὸν ναὸν συνηύχοντο καὶ συνελιτούργουν, «ἀναμιξῆ ἱερεῖς Δυτικοὶ καὶ Ἀνατολικοὶ»<sup>10</sup> ἐπὶ τοῦ λατινικοῦ ἀλταρίου. Εἰδικώτερον «ἐν Ἑπτανήσῳ μαρτυρεῖται ὅτι κατὰ τὴν 19ην Ἰανουαρίου, ἑορτὴν τοῦ ἁγίου Ἀρσενίου, Ἀρχιεπισκόπου Κερκύρας, οἱ Ὀρθόδοξοι [Κερκύρας], ἔχοντες ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Μ. Πρωτοπαπᾶν, συνελιτούργουν μετὰ τῶν Λατίνων εἰς τὴν Λατινικὴν Μητρόπολιν»<sup>11</sup>. Τὸ αὐτὸ δὲ ἐπανελαμβάνετο καὶ

4. Τὴν κάπως φιλελευθέραν πολιτικὴν τῶν Ἑνετῶν ἐναντι τῶν Ἑπτανησίων ὀρθοδόξων ἐρμηνεύει τὸ γνωστὸν ἀξίωμα αὐτῶν: «Siamo Veneziani e poi Christiani», ὀφειλόμενον προφανῶς καὶ εἰς τὴν διάθεσιν ἀνεξαρτησίας των ἐκ τῆς Ἁγίας Ἐδρας. Πρβλ. Ἐρμάνου Λούντζη, Περὶ τῆς πολιτικῆς καταστάσεως τῆς Ἑπτανήσου ἐπὶ τῶν Ἑνετῶν, ἐν Ἀθήναις 1856, σελ. 91. Ἀθανασίου Χ. Τσίτσα, Ἡ Ἐκκλησία τῆς Κερκύρας κατὰ τὴν Λατινοκρατίαν, Κέρκυρα 1969, σελ. 40 κ.έ.

5. Σπ. Λάσκαρι, Ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ ἀπόψεως δημοσίου δικαίου, ἐν Ἀθήναις 1924, σελ. 29.

6. Χρύσα Μαλτέζου, Ἡ Λατινικὴ Ἐκκλησία καὶ οἱ φεουδαρτικοὶ θεσμοί, ἐν Ἱστορίᾳ τοῦ Ἑλλήν. Ἔθνους, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, τόμ. 9ος, σελ. 245.

7. Ἐρμάνου Λούντζη, ἔ. ἀ., σελ. 96.

8. Σπ. Κ. Παπαγεωργίου, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κερκύρας ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ νῦν. Ἐν Κερκύρᾳ 1920, σελ. 73.

9. Ἀθαν. Χ. Τσίτσα, ἔ. ἀ., σελ. 130.

10. Π. Χιώτου, Ἱστορικὰ ἀπομνημονεύματα Ἑπτανήσου, ἐν Ζακύνθῳ 1887, τόμ. 6ος, σελ. 101.

11. Ἱερωνύμου Κοτσώνη, Ἡ κανονικὴ ἀποψις περὶ τῆς ἐπικοινωνίας μετὰ τῶν ἑτεροδόξων (Intercommunio). Ἐν Ἀθήναις 1957, σελ. 107-108.

εἰς ἄλλας ἑορτάς, ὅπως κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν ἁγίων Φαβιανοῦ καὶ Σεβαστιανοῦ (20 Ἰανουαρίου), κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ ἁγίου Μάρκου (25 Ἀπριλίου), κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς ἁγίας Ἰουστίνης (7 Σεπτεμβρίου) κ.λπ. Ὁμοίως οἱ Ὁρθόδοξοι ὤφειλον νὰ παρακολουθοῦν ἀπὸ κοινοῦ θρησκευτικὰς πομπὰς καὶ λιτανεῖας τῶν Λατίνων, ὡς ἡ λιτανεὶα τοῦ Κυριακοῦ Σώματος (Corpus Domini), νὰ παρευρίσκωνται εἰς τὴν ἐγκαθίδρυσιν ἢ τὴν κηδεῖαν λατίνου ἐπισκόπου κ.ο.κ.<sup>12</sup>. Ὡσαύτως ὁ Ὁρθόδοξος κλῆρος ὑπεχρεοῦτο νὰ μνημονεύῃ τὸν ἀρχηγὸν τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Καθολικὸς ἀνάδοχος ἐγένετο δεκτὸς εἰς βάπτισιν ὀρθοδόξου καὶ ἀντιστρόφως. «Ὁρθόδοξοι ἱερωμένοι προσήρχοντο στὶς Ἐραγκοκκλησιές» καὶ ἐτέλουν τὴν θείαν λειτουργίαν. Εἰς ναοὺς Καθολικῶν προσήρχοντο οἱ δύο κλῆροι καὶ ἐτέλουν ταυτοχρόνως τὴν θείαν μυσταγωγίαν...»<sup>13</sup>. Ἐπειδὴ δὲ ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία ἔδιδεν ἰδιαιτέραν σημασίαν εἰς τὰς μικτὰς αὐτὰς θρησκευτικὰς πράξεις, αὐταὶ ἐτελοῦντο βάσει εἰδικῶν τελετουργικῶν τυπικῶν καὶ πρωτοκόλλων (Cerimonialli).

Ἐδῶ ἀκριβῶς γεννᾶται τὸ ἐρώτημα: Κατὰ τὰς μικτὰς αὐτὰς τελετὰς καὶ τὰς συλλειτουργίας Ὁρθοδόξων καὶ Λατίνων ἔχομεν πλήρη μυστηριακὴν ἐπικοινωνίαν, ὑπὸ τὴν στενωτέραν ἢ καὶ τὴν στενωτάτην ἀκόμη ἔνοιαν τοῦ ὅρου; Δηλαδή ἔχομεν ἀπλῶς συμμετοχὴν τῶν ὀρθοδόξων Ἐπτανησίων εἰς τὴν λατρείαν τῶν Λατίνων καὶ συμπροσευχὴν μετ' αὐτῶν, ἢ ἀντιθέτως —τὸ καὶ σπουδαιότερον— καὶ συμμετοχὴν αὐτῶν εἰς τὰ μυστήρια, εἰδικώτερον δὲ εἰς τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ κοινωνίαν ἐκ τοῦ αὐτοῦ «κοινοῦ Ποτηρίου», γεγονός δὲ ὅποῖον προϋποθέτει, κατὰ τὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν, τὴν πλήρη ἐνότητα τῆς πίστεως;

Δύο εἶναι αἱ ἀπόψεις, αἱ ὁποῖαι διατυπώνονται ἐπὶ τοῦ προκειμένου. Κατὰ τὴν πρώτην ἄποψιν, τὴν ὁποίαν ὑποστηρίζουν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον Λατῖνοι ἱστοριογράφοι, φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε πλήρης μυστηριακὴ ἐπικοινωνία, ἀφοῦ οἱ περισσότεροι, ἀναφερόμενοι εἰς τὰς μικτὰς αὐτὰς θρησκευτικὰς τελετὰς, ὁμιλοῦν ὄχι μόνον περὶ ἀπλῆς συμμετοχῆς τῶν Ὁρθοδόξων εἰς τὰς Λατινικὰς τελετὰς, ἀλλὰ περὶ «συλλειτουργίας» Ὁρθοδόξων καὶ Λατίνων ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θυσιαστηρίου, τῶν Ὁρθοδόξων μάλιστα τοποθετουμένων κατ' αὐτὰς εἰς τὰ ἀριστερὰ τῆς Ἁγίας Τραπέζης<sup>14</sup>.

Εἰδικώτερον, κατὰ τὴν γραπτὴν μαρτυρίαν τοῦ Ροδοτᾶ τοῦ 1763, ὁ λατῖνος ἐπίσκοπος Ζακύνθου Βαλτάσαρ Ρεμονδίνης, εἰς ἐπιστολὴν του πρὸς

12. Τὴν τάξιν τῶν μικτῶν τελετῶν ἴδε ἐν Ἐρμ. Λοῦντζη, ἔ.ἀ., σελ. 112 κ. ἐξ. Π. Χιῶτου, ἔ.ἀ., σελ. 41 κ. ἐξ. Σπ. Κ. Παπαγεωργίου, ἔ.ἀ., σελ. 73 κ. ἐ. Π. Γρηγορίου, Σχέσεις Καθολικῶν καὶ Ὁρθοδόξων, Ἀθῆναι 1958, σελ. 113 κ. ἐ. Α. Χ. Τσίτσα, ἔ.ἀ., σελ. 134 κ.ἐ. Ν. Γ. Ζαχαροπούλου, Ἡ Ἐκκλησία στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴ Φραγκοκρατίαν, Θεσσαλονίκη 1984<sup>2</sup>, σελ. 169 κ.ἐ.

13. Π. Γρηγορίου, ἔ.ἀ., σελ. 147.

14. Π. Χιῶτου, ἔ.ἀ., σελ. 103.

τὸν φίλον του Ἀββᾶν Βαλτ. Φραγκολίνην, διευθυντὴν τῆς Ἀγίας Προπαγάνδας εἰς Πάδοβον, τῆς 19ης Ἰανουαρίου 1763, ἔγραφε μεταξὺ τῶν ἄλλων: «...Πλεῖστοι (ὀρθόδοξοι) συχνάζουσι παρὰ τοῖς λατίνοις ἱερεῦσι δεχόμενοι τὸ μυστήριον τῆς Ἐξομολογήσεως, πολλοὶ δὲ ἐν ὥρᾳ τῆς ἀγωνίας ἐπιθυμοῦσιν νὰ λαμβάνωσι παρ' ἐκείνων τὴν βοήθειαν... Συχναὶ εἰσιν εἰσέτι αἱ προσελεύσεις τῶν Γραικῶν εἰς τὴν Λατινικὴν Ἐκκλησίαν διὰ τὰς γαμικὰς ἀδείας..., ἐν τοιαύτῃ δὲ περιπτώσει οἱ μελλόνυμφοι λαμβάνουσι τὴν διδασκαλίαν τῆς τε πίστεως καὶ τῶν χριστιανικῶν καθηκόντων ὑπὸ λατίνου κατηχητοῦ, τὰ δὲ μυστήρια τῆς θείας Μεταλήψεως δέχονται ὑπὸ τοῦ δυτικοῦ ἑφημερίου, πρὶν παρ' αὐτοῦ λάβωσιν ἐκεῖνο τοῦ γάμου...»<sup>15</sup>.

Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον διὰ τὸ θέμα τοῦτο παρουσιάζει διατριβὴ ἀνωνύμου ἀγιορείτου μοναχοῦ τοῦ 16ου αἰῶνος, ἐπιγραφομένη: «Τὰ σφάλματα καὶ αἰτιάματα τῶν Κερκυραίων ἤγουν Κορυφιατῶν δι' ἃ αὐτοὺς ἀποστρεφόμεθα». Τὸ χειρόγραφον αὐτὸ εὑρεν εἰς τὴν μονὴν Ἰβήρων τοῦ ἀγίου Ὁρους ὁ μεσαιωνοδίφης Σπυρίδων Λάμπρος καὶ ἐδημοσίευσεν τὸ περιεχόμενον του τὸ ἔτος 1882<sup>16</sup>. Ἀνεδημοσίευσαν δὲ μερικῶς αὐτὸ εἰς ἐργασίας των οἱ Σπ. Παπαγεωργίου<sup>17</sup>, Π. Γρηγορίου<sup>18</sup> καὶ Ἀθαν. Τσίτσας<sup>19</sup>.

Εἰς τὴν ἐν λόγῳ διατριβὴν ὁ ἄγνωστος ἀγιορείτης μοναχός, εἰς ἔνδεκα ἄρθρα αὐτῆς, ἐκθέτει τοὺς λόγους, διὰ τοὺς ὁποίους ἐλέγχει τοὺς Κερκυραίους τῆς ἐποχῆς του. Μεταξὺ τῶν ἄλλων παραπονεῖται, διότι οὗτοι «δέχονται ἀδεῶς... τὰ τῶν Λατίνων λειτουργικὰ καὶ εὐλογίας ἢ μᾶλλον εἰπεῖν ἀλογίας<sup>20</sup> καὶ λειτουργοῦν καὶ μνημονεύουν αὐτάς» καὶ διότι «οἱ λαϊκοὶ τῶν Γραικῶν, ὅταν τύχωσιν εἰς τόπον μὴ ὄντος ἱερέως ὁμογλώσσου αὐτοῖς, ἀπέρχονται εἰς τὰς τῶν Λατίνων ἐκκλησίας καὶ προσεύχονται καὶ λειτουργοῦνται καί, εἰ τύχοι, κλίνουν γόνυ καὶ ἐξομολογοῦνται εἰς τοὺς πνευματικούς αὐτῶν καὶ μεταλαμβάνουν ἐξ αὐτῶν». Μὲ ἄλλους λόγους, κατὰ τὸν ἀγιορείτην μοναχόν, καὶ «συνεφόρου» καὶ συνελειτούργουν «πλὴν —παραδέχεται— ἐν διηρημέναις τραπέζαις» καὶ ἐξωμολογοῦντο εἰς τοὺς Λατίνους καὶ μετελάμβανον οἱ ὀρθόδοξοι Κερκυραῖοι ἐξ αὐτῶν.

Ἀλλὰ καὶ ὁ Ἑλλην Ρωμαιοκαθολικὸς Π. Γρηγορίου ὑποστηρίζει ἀνε-

15. Ἐν Νικ. Κατραμῆ, Φιλολογικὰ Ἀνάλεκτα Ζακύνθου, ἐν Ζακύνθῳ 1880, σελ. 87. Π. Χιώτου, ἔ. ἀ., σελ. 71. (Ὁ Χιώτης ἀναγράφει ὡς χρονολογίαν τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς τὴν 19ην Ἰουνίου 1763).

16. Σπ. Π. Λάμπρου, Κερκυραϊκὰ ἀνέκδοτα ἐκ χειρογράφων Ἀγίου Ὁρους κ.λπ. Ἐν Ἀθήναις 1882, σελ. 50-59.

17. Σπ. Κ. Παπαγεωργίου, ἔ. ἀ., σελ. 61 κ. ἐ.

18. Π. Γρηγορίου, ἔ. ἀ., σελ. III, κ. ἐ.

19. Α. Χ. Τσίτσας, ἔ. ἀ., σελ. 132 κ. ἐ.

20. Πρβλ. ΔΒ' Κανόνα Συνόδου Λαοδικ.: «οὐ δεῖ αἰρετικῶν εὐλογίας λαμβάνειν αἰτινές εἰσιν ἀλογίαι μᾶλλον ἢ εὐλογίαι».

δὲν ὅτι αὐτῶν περιπτώσεις, καθ' ὅς τὰ δύο δόγματα τῆς Ἑπτανήσου συνήχοντο, συνελιτάνευον καὶ συνελειτούργουν μετὰ χαρακτηριστικῆς ἁρμονίας, ὡς νὰ μὴ ὑπῆρχε Σχίσμα»<sup>21</sup>.

Τέλος, διὰ νὰ ἀρκεσθῶμεν εἰς τὰς μαρτυρίας αὐτάς, καὶ ὁ πρ. Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Ἱερώνυμος Κοτσώνης εἰς μελέτην του, εἰς τὴν ὁποίαν ἐξετάζει ἀπὸ κανονικῆς ἀπόψεως τὸ ζήτημα τοῦτο, ὑποστηρίζει ὅτι «αἱ ὑπάρχουσαι ἐκ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης... ἱστορικαὶ μαρτυρίαι δεικνύουσιν ὅτι, εἰς περιοχὰς τινὰς, ἡ ἐπικοινωνία μετὰ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν ἦτο σχεδὸν πλήρης»<sup>22</sup>.

Κατὰ τὴν ἀντίθετον πρὸς τὰ ἐκτεθέντα ἄποψιν, ὑποστηρίχθη ὅτι κατὰ τὰς μικτὰς αὐτάς θρησκευτικὰς τελετὰς καὶ συλλειτουργίας δὲν ὑπῆρξε πλήρης μυστηριακὴ ἐπικοινωνία, ὑπὸ τὴν στενωπάτην κυρίως ἔννοιαν, οὔτε ἀποδεικνύεται ἱστορικῶς ὅτι καὶ «ἐξωμολογοῦντο καὶ μάλιστα μετελάμβανον οἱ ἡμέτεροι παρὰ τοῖς Λατίνοις»<sup>23</sup>. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές ὅτι οἱ Ἑπτάνησοι ὀρθόδοξοι κληρικοὶ μετεῖχον τῶν λιτανειῶν καὶ μερικῶν ἄλλων θρησκευτικῶν τελετῶν τῶν Λατίνων «καὶ ἐλειτούργουν ἐνίοτε ἐπὶ λατινικῶν ἀλταρίων»<sup>24</sup>, ἐχρησιμοποιοῦν ὅμως τὸ ἀντιμίνσιον, «πρὸς ἀναπλήρωσιν τῆς ἀπουσίας ἢ μὴπω καθιερωθείσης ἀγίας Τραπεζῆς»<sup>25</sup>. Προκειμένου δὲ περὶ συλλειτουργίας, περὶ τῆς ὁποίας γίνεται πολλάκις λόγος, αὕτη δὲν ἐτελεῖτο εἰς τὴν αὐτὴν ἀγίαν Τράπεζαν, ἀλλ' εἰς διαφορετικὰς, ὅπως μαρτυρεῖται ὅτι συνέβαινε τοῦτο κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ ἀγίου Ἀρσενίου, καθ' ἣν ὑπὸ μὲν τῶν Λατίνων ἡ θεία λειτουργία ἐτελεῖτο ἐπὶ τοῦ μεγάλου ἀλταρίου (Altar Maggiore), ἐνῶ ὑπὸ τῶν Ὁρθόδοξων εἰς τὸ ἀλτάριον τοῦ ἀγίου Ἀρσενίου<sup>26</sup>. Ὡς ἐκ τούτου ἐτοποθετοῦντο πλεονα ἀλτάρια εἰς τοὺς ναοὺς διὰ νὰ ἐξυπηρετοῦνται οἱ ὀρθόδοξοι καὶ οἱ λατῖνοι κατὰ τὰς συλλειτουργίας αὐτάς. Ὁ Π. Χιώτης γράφει<sup>27</sup> ὅτι ἐντὸς ναῶν ὀρθοδόξων εἰς ἀγροκῆπια εὐγενῶν ὑπῆρχον ἱερά βήματα (ἀλτάρια), εἰς τὰ ὁποῖα ἐλειτούργουν ΡΚαθολικοὶ ἱερεῖς καὶ ὅπου ἐκκλησιάζοντο ὁμόθρησκοι τῆς οἰκογενείας των.

Τέλος, κατὰ τὸ ἔτος 1718, ἀναφέρεται διένεξις μετὰ τὸν γενικοῦ καπιτάνου Κερκύρας Ἀνδρέου Pisani καὶ τῶν ὀρθοδόξων, διότι ὁ Pisani

21. Π. Γρηγορίου, ἔ. ἀ., σελ. 146. Πρβλ. καὶ Ν. Γ. Ζαχαροπούλου, ἔ. ἀ., σελ. 166.

22. Ἱερων. Ι. Κοτσώνης, Ἡ ἀπὸ κανονικῆς ἀπόψεως ἀξία τῆς μυστηριακῆς ἐπικοινωνίας Ἀνατολικῶν καὶ Δυτικῶν ἐπὶ Λατινοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1957, σελ. 4.

23. Σπ. Κ. Παπαγεωργίου, ἔ. ἀ., σελ. 146.

24. Σπ. Κ. Παπαγεωργίου, ἔ. ἀ., σελ. 62.

25. Εὐαγγ. Θεοδώρου, εἰς λ. ἀντιμίνσιον, ἐν Θρησκευτ. καὶ Ἠθικῇ Ἐγκυκλοπ., τ. 2ος, στ. 870.

26. Π. Χιώτου, ἔ. ἀ., σελ. 46. Σπ. Κ. Παπαγεωργίου, ἔ. ἀ., σελ. 77.

27. Π. Χιώτου, ἔ. ἀ. σελ. 50. Πρβλ. Π. Γρηγορίου, ἔ. ἀ., σελ. 117. Ἡ περίπτωση ἀναφέρεται καὶ ἀπὸ τὸν Διον. Ρώμαν εἰς τὸ χρονικὸν του «Περὶ πλοῦς».

ἐζήτει ἐπιμόνως τὴν ἐγκαθίδρυσιν λατινικοῦ ἀλταρίου εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Σπυριδῶνος, διὰ νὰ τελῆται καθημερινῶς εἰς τὸν ναὸν τοῦτον καὶ λατινικὴ λειτουργία<sup>28</sup> καὶ ἡ ὁποία ἐγκαθίδρυσις ὁμολογεῖται ὅτι οὐδέποτε ἔγινε.

Πέρα τούτων οἱ ὀρθόδοξοι Ἐπτανήσιοι μετεῖχον εἰς ὅλας τὰς κοινὰς τελετὰς καὶ συλλειτουργίας ὅχι αὐτοπροαιρέτως, ἀλλ' ἀναγκαζόμενοι καὶ βιαζόμενοι ὑπὸ τῶν Λατίνων<sup>29</sup>. Φαίνεται δὲ ὅτι ἀπέφευγον ἐπιμόνως τὴν συμμετοχὴν των εἰς αὐτάς, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ἐπεβάλλοντο πρόστιμα δουκᾶτων καὶ ἀργία ἀπὸ πάσης ἱεροπραξίας εἰς ὅσους ἐξ αὐτῶν παρέλειπον νὰ παρευρεθοῦν εἰς αὐτάς. Αἱ πληροφορίες πού ὑπάρχουν, εἶναι ἀποκαλυπτικαὶ τῶν φοβερῶν πιέσεων, τὰς ὁποίας ὑφίσταντο οἱ Ὀρθόδοξοι ὑπὸ τῶν Λατίνων, οἵτινες «τὸν λαόν, τοὺς τε ἱερεῖς καὶ μονάζοντας τυραννικῶς ἐξεβίαζον εἰς τὸ ὁμοφρονεῖν καὶ συγκοινωνεῖν αὐτοῖς καὶ μνημονεύειν»<sup>30</sup>. Ἀναφέρεται ἀκόμη ὅτι οἱ Λατῖνοι πολλακίς εἰσῆρχοντο πρῶτοι εἰς τοὺς ναοὺς τῶν Ὀρθοδόξων, κατελάμβανον τὰς ἀγίας Τραπέζας καὶ «χωρὶς τὸ θέλημα καὶ στανικῶς αὐτῶν τῶν Γραικῶν, λειτουργοῦσι καὶ ψάλλουσιν ἴσως καὶ ἄλλας ἱερὰς ἀκολουθίας, τόσον ὅπου αὐτοὶ οἱ Γραικοὶ μένουσι μὲ πολλὴν θλίψιν τῆς καρδίας των χωρὶς λειτουργίαν...»<sup>31</sup>. Προτιμοῦσαν δηλαδή οἱ Ἐπτανήσιοι νὰ μείνουν χωρὶς λειτουργίαν, παρὰ νὰ παρακολουθήσουν αὐτὴν «στανικῶς», τελουμένην ὑπὸ τῶν Λατίνων.

Τὴν ἀποστροφὴν τῶν Ἐπτανησίων ἐναντι τῆς μετὰ τῶν ἑτεροδόξων ἐπικοινωνίας ἀποκαλύπτει καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ λατινεπισκόπου Κερκύρας Ἰωάννου Ἀντωνίου Φοσκαρίνι (1731-1739)<sup>32</sup>, ὅστις μᾶς πληροφορεῖ ὅτι, «ἐὰν εἰς ὀρθόδοξον ἐκκλησίαν ἐλειτούργει Λατῖνος, τὴν ἐθεώρουν μολυσμένην καὶ δὲν ἐλειτούργουν πλέον εἰς αὐτήν, ἀν δὲν τὴν ἐκάθαιρον καὶ δὲν τὴν καθηγιάζον ἐκ νέου»<sup>33</sup>. Φαίνεται δὲ ὅτι τὸ γεγονός αὐτὸ δὲν ὑπῆρξε μεμονωμένον, διότι κατὰ τὴν Δ' Σύνοδον τοῦ Λατερανοῦ (Νοέμβριος 1215) ὁ πάπας Ἰννοκέντιος Γ' ζητεῖ νὰ ἀπαγορευθῇ εἰς τοὺς Ὀρθοδόξους, ἐπὶ ποινῇ ἀφορισμοῦ καὶ ἀργίας, νὰ πλύνουν τὰ θυσιαστήρια, ἐπὶ τῶν ὁποίων οἱ Λατῖνοι ἱερεῖς εἰ-  
χον λειτουργήσει<sup>34</sup>.

28. Α. Χ. Τσίτσα, ἔ. ἀ., σελ. 69.

29. Β. α. σ. Στεφανίδου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἀθήναι 1948, σελ. 642. Ν. Γ. Ζαχαροπούλου, ἔ. ἀ., σελ. 169.

30. Ἐν Ἱερῶν. Ι. Κοτσώνη, Ἡ ἀπὸ κανον. ἀπόψεως κ.λπ., ἔ. ἀ., σελ. 13 σημ.

31. Βούλα πάπα Λέοντος Γ' 18ης Μαΐου 1521 ἐν Ἐρμ. Λούντζη, ἔ. ἀ., σελ. 93. Νικ. Κατραμῆ, ἔ. ἀ., σελ. 83. Ἱερ. Ι. Κοτσώνη, ἔ. ἀ., σελ. 12.

32. Κατάλογον Λατινεπισκόπων Κερκύρας ἴδε ἐν Ἀθ. Χ. Τσίτσα, ἔ. ἀ., σελ. 170.

33. Ἐν Ἱερ. Ι. Κοτσώνη, ἔ. ἀ., σελ. 11.

34. Γεωργίου Μαρκοῦ, Περὶ τῆς ἐν ταῖς Ἰονίοις Νήσοις Ἑλλήν. Ἐκκλησίας, ἐν Ἑθνικὸν Ἡμερολόγιον Μ. Βρεττοῦ, 1866, σελ. 322.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καταδεικνύεται νομίζω ἐπαρκῶς —καὶ τοῦτο εἶναι πρὸς τιμὴν τῶν Ἑπτανησίων—, ὅτι ἀληθῆς μυστηριακὴ ἐπικοινωνία δὲν ὑπῆρξεν εἰς τὰς Ἰονίους νήσους κατὰ τὴν μακρὰν περίοδον τῆς Λατινοκρατίας, ἐκτὸς «ἐὰν συνέβη τοιοῦτόν τί ποτε παρά τινος ἀδιαφόρου περὶ τὸ θρήσκευμα καὶ νομιζόντος τὴν ἱεράν Μετάληψιν τύπον ἄνευ σημασίας»<sup>35</sup>.

Κατὰ τὴν δογματικὴν διδασκαλίαν τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἡ τυχὸν συμμετοχὴ εἰς τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας, ἡ λεγομένη *Intercommunio*, εἶναι δεῖγμα πλήρους συμφωνίας εἰς τὴν πίστιν καὶ «δύναται νὰ νοηθῆῖ μόνον ὡς ἐπιστέγασμα τῆς ἐν τῇ πίστει συμφωνίας τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τῆς γνησίας καὶ πραγματικῆς δογματικῆς ἐνώσεως αὐτῶν»<sup>36</sup>, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν δύναται νὰ λεχθῆῖ ἐν προκειμένῳ, καθ' ὅτι ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑπτανήσου, μετὰ τὸ Σχίσμα τοῦ 1054, παρέμενε συνεπῆς πρὸς τὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν καὶ ἠνωμένη ἀρρήκτως μετὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου.

Βεβαίως οἱ Λατῖνοι προσεπάθησαν ἐπιμόνως νὰ ἀποδείξουν διὰ τῶν μικτῶν αὐτῶν τελετῶν ὅτι δὲν ὑπῆρχε Σχίσμα, ἰδίως μετὰ τὴν χαλκιευθεῖσαν «ἔνωσιν» τῶν Ἐκκλησιῶν εἰς τὴν ψευδοσύνοδον Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439) καὶ διεκήρυττον ὅτι «τῇ φιλοπονίᾳ καὶ ἀκαμάτῳ ἐνεργείᾳ τῶν Λατίνων ἐπισκόπων», οἱ Ἑπτανήσιοι, «ἀποπτύσαντες δῆθεν τὴν Ὁρθοδοξίαν ἠσπάσαντο τὸν Δυτικισμόν», κατὰ τὴν διατύπωσιν τοῦ ὀρθοδόξου ἀρχιεπισκόπου Ζακύνθου Νικολάου Κατραμῆ<sup>37</sup>. Μάλιστα εἰς τὴν πραγμάτων αὐτῆς τῆς προσπαθείας εἶχον συνεργὸν καὶ τὴν Ἐνετικὴν Κυβέρνησιν, ὅπως ἀποδεικνύει τὸ περιεχόμενον Δουκικῆς διαταγῆς τῆς 1ης Ὀκτωβρίου 1787, εἰς τὴν ὁποίαν ἐτονίζετο μετὰ τῶν ἄλλων: «...Ἐπειδὴ εἰς τοὺς οὐσιώδεις δημοσίους σκοπούς... ἐνδιαφέρει ἡ ἀδιάλειπτος ἔνωσις τῶν δύο δογμάτων, εἰς οἷανδήποτε περίπτωσιν θέλει εἶναι πάντοτε ὑπόχρεως αὐτὸς ὁ Γραικικὸς κληρὸς... νὰ ἐνοῦται μετὰ τοῦ Λατινικοῦ, ἐπειδὴ εἶναι ἀμετάτρεπτος καὶ ὀριστικὴ θέλησις τῆς ἐξουσίας... ἐπ' οὐδενὶ συμβάματι νὰ χωρίζωνται τὰ δύο δόγματα...»<sup>38</sup>.

Ἐχομεν τὴν γνώμην ὅτι ἡ ἰδιαιτέρα αὕτη σπουδὴ, τὴν ὁποίαν ἐπέδειξαν οἱ Λατῖνοι διὰ τὴν ἔνωσιν τῶν δύο δογμάτων καὶ τὴν ἀμοιβαίαν ἀντίδοσιν

35. Σ π. Κ. Παπαγεωργίου, ἔ. ἀ., σελ. 62.

36. Ι. Ν. Καρμίρη, ἔ. ἀ., σελ. 1000· πρβλ. Ἰερ. Ι. Κοτσώνη, Ἡ κανονικὴ ἄποψις κ.λπ., σελ. 86.

37. Ν. κ. Κατραμῆ, ἔ. ἀ., σελ. 88. Πρβλ. καὶ Χρυσόστ. Παπαδοπούλου, Σχέσεις Ὁρθοδόξου καὶ Λατίνων κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα, περιοδ. «Θεολογία» Γ' 1925, σελ. 94.

38. Ἰερ. Λούτζη, ἔ. ἀ., σελ. 115· Ἰερ. Ι. Κοτσώνη, Ἡ ἀπὸ κανονικῆς ἀπόψεως κ.λπ., ἔ. ἀ., σελ. 9.

39. Πρβλ. Μητροπολίτου Πατρῶν Νικοδήμου, Ἄναγκαια προϋποθέσεις τοῦ «Δεκαλόγου» τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας μετὰ τῆς Δυτικῆς, ἐν Ἐκκλησίᾳ», τόμ. ΝΗ' (1981), σελ. 45.

τῶν μυστηρίων, κατὰ τὴν ὑπ' ὄψει περίοδον, ἐνετάσσετο προφανῶς εἰς ἓν σχέδιον βαθμιαίας ἀφομοιώσεως καὶ ἐνσωματώσεως τῶν ὀρθοδόξων Ἑπτανησίων μετὰ τῆς ΡΚκαθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ ὑποταγῆς αὐτῶν εἰς τὸν Πάπαν<sup>39</sup>.

Ἡ προσπάθεια ὅμως αὕτη ἀπέτυχε, ἐπειδὴ προσέκρουσε εἰς τὴν καθολικὴν ἀντιστασιακὴν δύναμιν τοῦ ὀρθοδόξου πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑπτανήσου, τοῦ ὁποίου ἡ ἐθνικὴ συνείδησις ἐταυτίζετο ἀπολύτως πρὸς τὴν ὀρθόδοξον ἐκκλησιαστικὴν τοιαύτην. Αὐτὸς ὁ ὀξυδερκὴς πάπας Ρώμης Ἰννοκέντιος Γ' προέβλεπε ἀρχῆθεν, ὅτι αἱ δυσχέρειαι διὰ τὴν πραγμάτωσιν τῶν ὡς ἄνω ἐπιδιώξεων ἦσαν πολλαὶ καὶ μεγάλαι. Διὰ τοῦτο καὶ ἔν μόλις ἔτος μετὰ τὴν πρώτην ἄλωσιν τῆς Κων/πόλεως, τὸ 1205, ἔγραψεν εἰς τὸν ἀντιπρόσωπόν του, καρδιάλιον Πέτρον Καπουανόν: «Πῶς εἶναι δυνατόν νὰ ἀναμένῃ κανεὶς ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν ἐκκλησίαν νὰ ἀφοσιωθῇ εἰς τὴν ἀποστολικὴν ἔδραν, ὅταν εἶδε τοὺς Λατίνους, ὡς δεῖγμα τῆς κολάσεως, νὰ διαπράττουν τὸ ἔργον τοῦ διαβόλου, ὥστε δικαίως οἱ Ἕλληνες τώρα νὰ τοὺς μισοῦν περισσότερον καὶ ἀπὸ αὐτὰ τὰ σκυλιά»<sup>40</sup>.

Τέλος ὑπεστηρίχθη ὅτι «ἡ περίοδος τῆς Λατινοκρατίας, παρὰ τὴν μεγάλην διάρκειάν της, δὲν ἄφησε ἕχνη οὔτε στή γλώσσα, οὔτε στή θρησκεία, οὔτε στὶς παραδόσεις»<sup>41</sup>. Παραλλήλως διευτυπώθη καὶ ἡ ἀποψις ὅτι ὁ συγχρωτισμὸς Ὁρθοδόξων καὶ Ρωμαιοκαθολικῶν ἐπέφερε σὺν τῷ χρόνῳ καὶ βλάβας, ἦτοι «ἀμβλυσιν τῶν ὀρθοδοξοπατερικῶν κριτηρίων... εἰς τὰς λατινοκρατούμενας περιοχάς»<sup>42</sup> καὶ ἄφησε ἕχνη τῆς παρουσίας του καὶ εἰς τὴν πολιτείαν καὶ εἰς τὰ λατρευτικὰ καὶ θρησκευτικὰ ἐκκλησιαστικὰ ἔθιμα καὶ εἰς τὸν κατ' οἶκον βίον καὶ εἰς τὴν γλώσσαν<sup>43</sup>. Μαρτυρεῖται μάλιστα ὅτι ἡ λατινικὴ αὕτη ἐπίδρασις, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ἔφθασε εἰς σημεῖον ὥστε ἐπὶ Μ. Πρωτοπατᾶ Σπυρίδωνος Βούλγαρι (1716-1738) νὰ εἰσαχθῇ εἰς Κέρκυραν ὑπὸ μερικῶν ἱερέων τὸ διὰ ραντισμοῦ βάπτισμα τῶν Λατίνων, γεγονόςς τὸ ὁποῖον ἔπαυσε μετὰ ἀπὸ ἔγγραφον ἐπιτίμησιν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Σεραφεῖμ Β' (1757-1761)<sup>44</sup>.

Ὅπως ὅμως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον δὲν κατῴρθωσαν νὰ ἐπιτύχουν οἱ Λατῖνοι, εἶναι ὁ σφαγιασμὸς τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως τῶν Ἑπτανησίων, οἱ ὁποῖοι, κατὰ τὴν μακρὰν ἐκείνην περίοδον τῆς Λατινικῆς κυριαρχίας, ἐπέδειξαν φρόνημα ἡρωϊκόν, ἔδωσαν μαρτυρίαν περὶ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως αὐτῶν καὶ διετήρησαν ἀκεραίαν καὶ ἀνόθευτον τὴν πίστιν τῶν πατέρων των.

40. Χρύσα Μαλτέζου, ἔ. ἀ., σελ. 245.

41. Χρύσα Μαλτέζου, ἔ. ἀ., σελ. 271.

42. Γεωργ. Δ. Μεταλληνού, Ὁμολογῶ ἐν Βάπτισμα..., Ἀθήναι 1983. σελ. 61.

43. Σ π. Κ. Παπαγεωργίου, ἔ. ἀ., σελ. 85.

44. Σ π. Κ. Παπαγεωργίου, ἔ. ἀ., σελ. 85.